N. DÁWQARAEV HÁM QARAQALPAQ FOLKLORTANIWINIŃ TEORIYALIQ NEGIZLERI

Jumamuratova Gùlziyra Shınbergenovna
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakulteti magistrı, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
Seytbekov Adil
Ilimiy basshı, Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası
PhD, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı
https://doi.org/10.5281/zenodo.17361091

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25- sentabr 2025 yil
Ma'qullandi: 28- sentabr 2025 yil
Nashr qilindi: 30- sentabr 2025 yil

KEYWORDS

Qaraqalpaq folklorı, N. Dáwqaraev, folklor tanıw teoriyası, awızeki dóretiwshilik, mádeniy miyras, etnografiya, xalıq oy-pikiri, milliy ózlik.

ABSTRACT

Bul maqalada belgili ilimpaz N. Dáwqaraevtıń qaraqalpaq folklorı iliminiń qáliplesiwindegi ornı, onıń teoriyalıq kózqarasları, metodologiyalıq qatnasları hám qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligin sistemalastırıwdağı ilimiy xızmetleri tallanğan. Sonday-aq, maqalada ilimpazdıń folklor hám etnografiya arasındağı óz-ara baylanıslılıqqa tiyisli pikirleri, xalıq awızeki dóretiwshiliginiń janr sisteması, kórkem-estetikalıq mánisi hám milliy ózlikti qáliplestiriwdegi ornı keńnen sáwlelendirilgen.

Qaraqalpaq xalqınıń bay awızeki dóretiwshiligi - bul millettiń tariyxıy yadın, ruwxıy qádiriyatların hám ruwxıy dúnyasın sáwlelendiretuğın biybaha miyras bolıp esaplanadı. Hár bir dástan, ertek, naqıl yaki ańız xalıq oy-pikiriniń, dúnyaqarasınıń, arzıw-umtılıslarınıń kórkem sáwleleniwi bolıp esaplanadı. Sonlıqtan da folklordı úyreniw milliy ózlikti ańlaw, mádeniy estelikti tiklew hám xalıq oy-pikiriniń tamırların tallaw procesinde sheksiz áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq folklortanıw iliminiń qáliplesiwinde kóplegen ilimpazlardıń xızmetleri bar bolsa da, olardan eń baslılarınan biri, sózsiz, N. Dáwqaraev bolıp tabıladı. Sebebi ol tek xalıq dóretiwshiligin ğana jıynap qoymastan, al onı tereń teoriyalıq tiykarda tallap, qaraqalpaq folklorı iliminiń metodologiyalıq bağdarın belgilep bergen.

Sonıń menen birge, Dáwqaraevtıń jumısı tek ilimiy toplawshılıq penen sheklenip qalmay, al xalıqtıń ruwxıy baylığın, milliy ruwxın, tariyxıy ózligin ilimiy tiykarda sáwlelendiriw háreketi sıpatında kórinedi.

N. Dáwqaraev XX ásirdiń ortalarında miynet etken iri alımlardan biri. Ol Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgilerin sistemalı túrde jıynaw, jazıp alıw, ilimiy tallaw hám basıp shığarıw boyınsha birinshi qatarda turadı.

N.Dáwqaraevtın dáslepki kritikalıq maqalaları menen retsenziyaları ayırım jazıwshılardıń tvorchestvosın, geypara shığarmalardı bahalawğa, olardı keń jámiyetshilikke tanıstırıwğa bağdarlanğan. Onın ilimiy kritikalıq jumısları izertlew masshtabınıń keńligi, pikir hám juwmaqlardıń konkretliligi, ilimiy jaqtan dáliyillengenligi menen ajıralıp turadı. Dáslepki kólemli miyneti 1946-jılı jazıp pitkerilgen «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» dep ataladı. Onda Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shayırlardıń dóretiwshiligi 1-ret ilimiy talqığa alınadı. Sońın ala bul miynet qayta islenip, 1951-jılğı «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı kóp tomlıq

jumısına engiziledi. Jumıs tiykarınan úsh bólimnen ibarat bolıp, qaraqalpaq folklorınıń, klassik ádebiyat miyrasların úyreniw, jańa dáwir qaraqalpaq ádebiyatınıń payda bolıw, qáliplesiw, rawajlanıw tariyxı máselelerine arnalǵan.

Jumıstıń birinshi tomında folklorlıq shıǵarmalardıń mazmunı, tematikası, ideyalıq baǵdarları xalıqtıń turmısı menen baylanıslı úyreniledi, folklor úlgileriniń klassifikatsiyasın beredi. Hárbir janrǵa óz aldına toqtap, olarǵa tolıq sıpatlama berip ótedi. Avtor qaharmanlıq dástanlardı qońsılas xalıqlardıń materialları menen salıtırıp úyrendi. XVIII-XIX ásirlerdegi Qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatın izertlewge arnalǵan jumıstıń ekinshi tomında avtor qaraqalpaq klassikalıq poeziyasınıń dáwirdiń tariyxıy jaǵdayı menen baylanıslı qarastıradı. Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar, Sarıbay, Qulmurat shayırlardıń shıǵarmalarınıń ideyalıq, tematikalıq hám kórkemlik ózgesheliklerin izertlew jumıstıń tiykarǵı wazıypası etip belgilengen [3].

Onıń kózqarasında folklor shıǵarmaların úyreniw tek ǵana tekst analizine tiykarlanbaydı. Kerisinshe, ol folklordı xalıq turmısınıń barlıq tarawları menen baylanıslı halda úyreniw zárúrligin atap ótken. Usı jaǵınan Dáwqaraev óz dáwirinde kulturologiya, antropologiya hám sociologiya baǵdarlarında qáliplesip atırǵan kompleksli qatnastı ámelde qollanǵan.

Sonday-aq, ol folklor shıǵarmalarınıń sociallıq funkciyasın anıqlawǵa úlken itibar bergen. Máselen, ol erteklerdiń balalar tárbiyasındaǵı, naqıl-maqallardıń ádep-ikramlılıq dúnyaqarastı qáliplestiriwdegi rolin talqılaǵan. Bul arqalı ol folklordı xalıq tárbiyasınıń kúshli quralı sıpatında kórsetken.

N. Dáwqaraev folklordı tallawda qatań teoriyalıq principlerge tiykarlanadı. Ol xalıq dóretiwshiligin úsh tiykarǵı formaǵa - epikalıq, lirikalıq hám dramalıq janrlarǵa bóledi. Bul klassifikaciya, eń dáslep, xalıq dóretiwshiligi shıǵarmalarınıń kórkemlik dúzilisi hám maqsetine tiykarlanǵan.

Máselen, epikalıq tipke dástanlar, ápsanalar, ráwiyatlar kiredi. Olardıń tiykarǵı maqseti - xalıqtıń tariyxıy yadın, umtılısların, mártlik ideyaların sáwlelendiriw bolıp esaplanadı. Lirikalıq janr bolsa qosıqlar, máresimlik tekstler hám ápsanalıq lirikalıq formalardı óz ishine aladı. Olar insan sezimleriniń, muhabbat, saǵınısh, sadıqlıq sıyaqlı temalardıń kórkemlik kórinisi bolıp tabıladı.

Dramalıq janr bolsa xalıq oyınları, saxnalıq máresimler, toy hám jerlew máresimi menen baylanıslı awızeki úlgilerde kórinedi. Usılayınsha, N. Dáwqaraev folklor shıǵarmalarınıń kórkem formasın sistemalastırıp, olardıń funkcional ózgesheliklerin anıqlap bergen.

Bunnan tısqarı, ilimpaz janrlar arasındaǵı óz-ara tásirdi de tereń tallaǵan. Onıń pikirinshe, qaraqalpaq folklorında epikalıq hám lirikalıq elementlerdiń óz-ara sintezi bar bolıp, bul jaǵday xalıq oy-pikiriniń ózine tán sintez xarakterin kórsetedi.

Sonıń menen birge, N. Dáwqaraev folklortanıwdıń teoriyalıq tiykarların jaratıwda zárúr ilimiy ólshemlerdi usınıs etken. Sonıń ishinde, ol folklordı "xalıqtıń sociallıq-tariyxıy tájiriybesin sáwlelendiriwshi estetikalıq sistema" dep talqılaydı. Bul kózqaras arqalı ol folklordı tek ǵana kórkem óner yamasa oyın forması sıpatında emes, al xalıqtıń dúnyaqarası, filosofiyası hám tariyxı menen tıǵız baylanıslı mádeniy sistema sıpatında kórgen [5, 382-385].

N. Dáwqaraevtıń eń tiykarǵı ilimiy juwmaqlarınan biri - bul folklor hám etnografiya arasındaǵı tıǵız baylanıstı anıqlaw bolıp tabıladı. Oǵan bola, xalıq awızeki dóretiwshiligi xalıq turmısınıń tikkeley kórinisi bolıp tabıladı. Sol sebepli, folklor úlgilerin toplaw hám úyreniwde xalıqtıń turmıs tárizi, úrp-ádetleri, máresimleri hám diniy kózqarasların esapqa alıw zárúr.

Máselen, toy máresimlerine baylanıslı qosıqlarda insan ómirindegi ayrıqsha basqıshlar, shańaraqlıq qádiriyatlar, jámiyette hayaldıń ornı sáwlelendiriledi. Jerlew máresimleri menen baylanıslı máresim tekstlerinde bolsa ómirdiń máńgiligi, ata-babalarǵa húrmet hám ruwxıy pákleniw ideyaları sáwlelendiriledi.

Demek, N. Dáwqaraev folklordı xalıq mádeniyatınıń " aynası" sıpatında talqılaǵan. Oǵan bola, folklorlıq tekstler arqalı xalıqtıń sociallıq dúzilisin, tariyxıy yadın hám dúnyaqarasın úyreniw múmkin. Sonlıqtan, ol folklordı úyreniwde etnografiyalıq baqlaw hám tariyxıy kontekstti ayrıqsha itibarǵa alıwdı talap etken.

Máselen, Dáwqaraev "Qaraqalpaq toy jırları" hám "Qız uzatıw jırları" sıyaqlı máresimlik qosıqlardı talqılay otırıp, olardıń tek poetikalıq tárepin ǵana emes, al máresimdegi sociallıq wazıypasın, erte dáwirlerdegi isenim hám úrp-ádetler menen baylanısın da ashıp bergen. Sol arqalı ol folklordı xalıq turmısınıń ajıralmas quram bólegi sıpatında talqılaǵan.

Dáwqaraevtıń ilimiy miyrasınıń eń úlken bólegi Qaraqalpaq xalıq dástanlarına arnalǵan. Ol "Qırıq qız," "Qoblan," "Alpamıs" sıyaqlı dástanlardı xalıq oy-pikiriniń jemisi sıpatında talqılaǵan.

Ilimpazdıń pikirinshe, bul dástanlarda xalıqtıń sociallıq idealları, ádep-ikramlılıq qádiriyatları, erkinlik hám ádillik haqqındaǵı kózqarasları jámlengen. Máselen, "Qırıq qız" dástanı hayal mártligi, watansúyiwshilik hám erk súyiwshilik ideyaların sáwlelendirse, "Alpamıs" dástanı xalıqtıń ózligin saqlaw hám ádillik ushın gúres motivlerin sáwlelendiredi.

Dáwqaraev sonday-aq, epikalıq shıǵarmalardı úyreniwde tariyxıy derekler menen salıstırıw, xalıq yadında saqlanıp qalǵan ráwiyatlar hám ápsanalar menen baylanıstırıw zárúrligin atap ótken. Bul qatnas ilimiy izleniwlerde derek -tanıwshılıq usılların nátiyjeli qollanıw imkaniyatın beredi.

N. Dáwqaraevtıń ilimiy miyneti Qaraqalpaq folkloristligi ushın tek ǵana tiykar bolıp qalmastan, al jańa áwlad izertlewshileri ushın jol-joba bolıp xızmet etpekte. Onıń metodologiyalıq kózqarasları - sistemalılıq, tariyxıylıq, funkcionallıq hám mádeniy kontekst - búgingi kúnde de aktual bolıp esaplanadı.

Usı jaǵınan qaraǵanda Dáwqaraevtıń ilimiy miyrası búgingi kúnde de óz qádirin joǵaltpaǵan. Sebebi ol islep shıqqan metodologiyalıq principler zamanagóy folklortanıw izertlewleri ushın da teoriyalıq tiykar bolıp xızmet etedi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, N. Dáwqaraev qaraqalpaq folklor shılıǵı iliminiń teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarların jaratqan iri ilimpaz. Ol xalıq dóretiwshiligin sistemalastırıp, janrlardıń óz-ara baylanısın anıqlaǵan, folklor hám etnografiya arasındaǵı úzliksiz baylanıstı ilimiy tiykarda sáwlelendirip bergen. Sonday-aq, ilimpaz folklordı xalıq ruwxıy dúnyasınıń, ádep-ikramlılıq qádiriyatlarınıń hám milliy ózliktiń kórkemlik kórinisi sıpatında talqılaǵan. Nátiyjede, onıń ilimiy miyrası búgingi kúnde de Qaraqalpaq mádeniy miyrasın úyreniwde, onı jas áwlad sanasına sińdiriwde zárúrli orın atqarmaqta. Demek, N. Dáwqaraevtıń folklortanıwǵa qosqan úlesi tek ilimiy ahmiyetke emes, al milliy ózlikti bekkemlew, mádeniyattı rawajlandırıw hám xalıqtıń ruwxıylıǵın saqlawǵa xızmet etiwshi úlken tariyxıy qádiriyatlarǵa iye.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Dáwqaraev, N. (1977). Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı. Nókis: Qaraqalpaqstan.
2. Dáwqaraev, N. (1961). Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri. Nókis, QQMB.

3. K. Mámbetov, K. Palımbetov. -Nókis, Bilim, 2019
4. Najimovich, A. S. (2023). Formation and Study of Karakalpak Writing. Journal of Advanced Zoology, 44.
5. Оразымбетова А.М. (2021). КОНЦЕПЦИЯ Н.ДАВКАРАЕВА В ИЗУЧЕНИИ КАРАКАЛПАКСКОГО ФОЛЬКЛОРА. Экономика и социум, (12-2 (91)), 382-385.

INNOVATIVE ACADEMY